

Тетяна Яцечко

(м. Луцьк)

ІСТОРІЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА ЗАСНУВАННЯ КРЕМЕНЕЦЬКОГО ЗАМКУ

Одним із важливих аспектів вивчення середньовічної історії України є дослідження замків, яких за підрахунками, сьогодні відомо більше сотні. Вони були як державними, тобто належали литовській, а згодом і польській адміністрації, так і приватними, тобто перебували у володінні великих феодалів. Замки-фортеці, до яких відноситься і Кременецький замок виконували важливі функції оборони навколишніх територій від ворогів.

В більшості випадків замки споруджували на місцях городищ міст, які існували в попередні періоди. Об'єднання оборонних можливостей замку і міста в єдину систему давали змогу в разі зовнішньої небезпеки підсилювати оборонну здатність кожного із них.

Початки історії Кременецького замку губляться у глибині віків і відносяться до періоду Давньої Русі-України. Замок знаходиться на Замковій горі, висота якої — над рівнем моря – 397 м, а відносна, тобто від підніжжя – 105 метрів. Гора, на якій розташовується найцікавіша старовинна архітектурна споруда є найулюбленішим місцем для відвідування туристів і гостей міста¹.

Відомо, що за всю історію існування Кременця, через зруйнування в різні часи були побудовано кілька замків, кожен із яких існував в різний період. Так, вже в XII ст. в місті був споруджений перший замок із дерева й землі, який знаходився у власності руських князів (за іншими даними – його відносять навіть до раднішого часу – IX ст.). Ним володів тесть князя Данила Романовича Мстислав Удатний чи Удалий². Замок був настільки добре укріплений і недоступний, що навіть вистояв перед військом угорського короля Андрія в 1226 р. Згодом замок, як і інші волинські фортеці Волині перейшов під протекцію брата Данила князя Василька³.

В другій половині XIII ст. місто, яке було одним із найсильніших фортифікацій Південно-Західної Волині стояло на шляху завойовницьких походів армій сусідніх держав. І тому часто потерпало від них. Але, завдяки, героїчним зусиллям місцевих жителів Кременецькому замку вдалося переможно дати відсіч і витримати на собі рушійні сили орди хана Батия в 1241 р. та хана Куремси в 1254 році, без особливих втрат і зруйнувань. До речі, після невдалої облоги військами Батия, Кременецький замок став першою фортецею (від часів Чингізхана), яку не змогли здобути татаро-монголи ⁴.

За іронією долі перший замок знищили війська волинського князя Василька Романовича в 1259 р. на прохання монгольського хана Бурондая, який погрожував новим спустошеннями для усього краю, в разі якщо оборонна споруда не буде ліквідована вщент.

В кінці XIII ст. замок було відбудовано у кам'яних конструкціях. Дитинець займав крайню частину гори, що видавалася в сторону долини, і мав неправильну форму. З напільної сторони кам'яна стіна тягнулася прямою лінією від краю до краю гори, а в іншій частині повторювала конфігурацію мису. Залишок гори, вочевидь, був тоді обнесений частоколом ⁵.

Не відомо коли розпочалося будівництво мурованого замку, ймовірно, що за часів польського короля Казимира Великого, який оволодів в 1340 р. червенськими містами. Він тоді передав Кременець до рук князя Юрія Наримунтовича. В 1370 р., по смерті Казимира, замок відійшов у володіння до князя Любарта, який витратив велику суму коштів задля того, щоб приєднати місто до своїх володінь. Споруда на той час перебувала у повному запустінні. Існують відомості, що перед смертю Казимир залишив велику суму грошей на відбудову фортеці. Достовірно не відомо, чи замок був відбудований за Любарта. Подальшим відновленням будівель замку займався угорський король Людовік Анжуйський, який управляв містом в період в кінці XIV ст. ⁶

На місці старого „города” на старому городищі в кінці XIV або в середині XV ст. постає мурований замок, в укріплення якого проникає готичний стиль. Отож, впродовж XIV-XV ст. на Замковій горі виріс новий комплекс споруд. Серед яких варто назвати: князівський палац, приміщення для військового гарнізону, гауптвахта, склади під зброю, порох та продовольство, запаси води⁷. Завдяки проведеній в 1479 р. люстрації відомо, що в замку знаходилось 3 фуклери, 4 порохівниці, 6 малих гармат, 4 великих, 1 піщаль та півбочки пороху. Челядь слуг в замку складалась із 3 парубків, 4 жінок, 2 дівчат. Такі факти свідчать про оборонну функцію, яку відігравав Кременецький замок в XV ст.

Про сам вигляд замку того часу можна сказати, що до нього зі східного боку вели два заїзди, над якими височіли вежі. Одна з яких носила назву – Над новим домом і розташована була в західній частині гори збоку міста.

Замок розташований на розширеному кінці гори, глибоким перекопом відрізаний від хребта, що сполучає його з материком. Спочатку з місцевого каменя-вапняку тут звели надбрамну вежу, яку назвали Черленою, та оборонну стіну товщиною 2,3 м, а зсередини до мурів прибудували критий дерев’яний поміст, звідки в разі ворожого нападу вели оборонні бої.

Поміст ділився на „городні” – секції, за кожен з яких відповідав хтось із місцевих землевласників, що були зобов’язані виконувати так звану городову повинність. Згодом, коли вогнепальна зброя набула значного поширення й з’явилася загроза прямого гарматного обстрілу воріт у Черленій вежі з хребта гори, їх замурували, а натомість по сусідству збудували нову надбрамну вежу, вихід з якої був спрямований уже не на хребет, а в глибоку долину, що відділяла Замкову гору від Чернечої (тепер гора Черча).

У протилежному кінці, над містом, у 1530-х рр. віленський біскуп Ян, позашлюбний син Сигізмунда I Старого, який шість років (1529–1535) володів Кременцем, збудував третю вежу, а перед входом до замку збирався спорудити четверту, щоб надійніше прикрити підступи до твердині від

хребта гори, і навіть заклав уже для неї фундамент і заготовив камінь, але завершити здійснення цього задуму йому не вдалося⁸.

Щоб потрапити до замку, треба було піднятися звивистим узвозом наверх, пройти по довгому вузькому хребту, що називався „замковою шиєю”, подолати два дерев’яні мости, перший з яких, більший, був поділений на городні, за які відповідали власники маєтків, а другий, менший, підтримували в належному стані кременецькі міщани, і, нарешті, проникнути через браму. На подвір’ї, площа якого становить 0,75 га, зразу за брамою стояла церква св. Михайла, поруч із нею був великий будинок, далі знаходилися різні господарські споруди. Оскільки в разі ворожого нападу замок залишався без води. В той же час за наказом Яна на території замку був викопаний колодязь глибиною 90 м, однак до підземних джерел добратися не вдалося, воду доставляли із підніжжя гори⁹.

За давнім звичаєм у мирний час замок охороняла сторожа з дев’яти осіб, шестеро з яких виставляло місто, а решту – приміські села Сапанів, Підлісці й Жолоби, але внаслідок спустошливих наскоків татар у першій третині XVI ст. край настільки знелюднів, що біскуп Ян змушений був звільнити місцеве населення від цього обов’язку й запровадити постійну варту з чотирьох осіб, яких наймали на доходи із сіл, що належали до замку¹⁰.

У 1536-1556 господинею замку є дружина короля Сигізмунда I Бона Сфорца д'Арагона, на честь якої названа замкова гора - Бона. Укріплено замок, який мав високі стіни, три вежі, казарми, господарські будівлі, порохівниці та гармати. Свою остаточну форму твердиня отримала якраз в середині XVI ст. Про історію і вигляд замку в цей період нас дуже гарно інформують люстрації 1545 та 1552 років¹¹.

Перша – 1545 р. виконана литовським державним писарем Львом Паткевичем-Тишкевичем, розповідає про те, що кременецький замок мав два мости, які мали обов'язок утримувати князі, шляхта і міщани, три вежі: одну

муровану над в'їздною брамою, другу також муровану Черлену, покриту гонтами, і третю над новим мурованим домом, про які згадується вище.

Замок був добре забезпечений зброєю і боєприпасами. Посланець великого князя – Л. Тишкевич, який влітку 1545 р. проводив ревізію, виявив тут 29 гармат, 10 гаківниць і 33 рушниці, а також чимало пороху, селітри, куль і свинцю. Артилерію обслуговували троє гармашів. Двох із них наймали на доходи з маєтків замку, а третього — на кошти міста.

На замку тоді була церква і городні, де на випадок татарської облоги, або небезпеки, ховалися околишні князі і пани зі своїми родинами. Таких городень на замку було 25, а 8 було започаткованих. Крім того було там 9 магазинів-шпихлірів до переховування запасів. На замковому майдані була мурована з каменя і осмолена велика скриня до води, до якої провадили ринви з дахів будівель. До забезпечення замку були зобов'язані усі князі, пани і навіть монастирі кременецького вїтївства, а крім того до замку належало багато сіл, дохід з яких йшов також на забезпечення замку і утримання гарнізону.

Так у 1545 р. в кременецькому замку було 4 гармати, що стояли на наріжному домі. Усіх гармат було на замку 29, а в тім 4 „соколи", 2 мортири, і 22 фальконета, 10 гаківниць, 33 рушниці, запаси пороху, олова, селітри, ядер і багато інших воєнних запасів¹².

Пушкарями, були найняті німці, про що свідчать їх імена: Матус, Иоган, Ганс, кожен з яких отримував 10 кіп литовських грошей річно і по сукну на одїж. В другій половині XVI ст. місто значно розбудувалося, а замок був один з найміцніших на Волині.

За люстрацією 1556 р., зробленої за старости Кременця Петра Сімашки, на замку було 14 мідяних гармат з литовськими гербами з 1530 р., а інші гармати були залізні.

Майдан замку був довгий на 73 сажні і 33 ширини. Староста Сімашко, отримував річно 100 кіп литовських грошей, а священик Михайлівської церкви 20 кіп литовських грошей. Бургграф, що тримав ключі від замку –

Колачкевич отримував 17 кіп, замковий тесля - 10, пекар – 3, служба до рубання дров і ношення води оцінювалися в 2. Для оборони замку кременецькі міщани повинні були з'являтися по черзі¹³.

За стан фортифікацій здавна відповідав представник місцевої шляхти, котрий займав об'єднаний уряд городничого, мостовничого, а в середині XVI ст. запровадили спеціальну посаду бургграфа. Загалом замком відав кременецький староста, якого призначав монарх. Крім оборонної, замок виконував також адміністративну функцію. Звідси кременецький староста здійснював над підпорядкованою йому округою державну владу, тут засідав повітовий суд, зберігалися актові книги, була в'язниця.

Велике повстання українського народу 1648 р. проти магнацько-шляхетської й єзуїтської Польщі і козацьку війну, особливо, вплинуло на дальшу долю Кремінця. Адже по шеститижневій облозі, кременецький замок був пограбований і поруйнований козацьким військом полковника Кривоноса. Гармати і інша зброя були забрані. Після цього кременецький замок ніколи вже не повернувся до минулої слави і значення та поступово обертався в руїну.

На початку XX ст. був намір старовинні руїни розібрати, а камінь використати на будівництво дороги, але до його реалізації, на щастя, не дійшло. До наших днів уціліли два яруси надбрамної вежі зі стрілчастою аркою воріт, нижній ярус і підземелля вежі на краю гори, сліди колодязя та значна частина оборонної стіни висотою 8—12 метрів із рештками зубців-мерлонів, бійниць і вікон. Сьогодні залишилася від нього тільки напівзруйнована в'їздова брама (північ, захід), брама і рештки замкових стін.

Отже, розташування замків у містечках відчутно впливало на їх просторову забудову. В умовах тогочасного життя, коли частими були вторгнення та міжусобні магнатсько-шляхетські війни, значення замку для життя міста було неоціненним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- 1). Кременець. Туристичний путівник. Тернопіль.” Збруч”. – 2005. – 112с. – С.12.
- 2). Чернихівський Г. Кременеччина від давнини до сучасності. – Кременець: Папірус, 1999, - 320 с., 32 іл. – С.48.
- 3). Там само. – С.40.
- 4). Там само. – С.44.
- 5). W. Ławecki, Krzemieniec – perła kresów, „Mówią Wieki”, maj 2004, s. 58-59.
- 6). Собчук В. Перлина в короні України: Кременець. – Кременець: Видавець Томчук В.Ю., 2005.– 56с.: іл. – С.14.
- 7). Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa, 1883. – Т. IV. – 177s.
- 8). Собчук В. Вказана праця. – С.13.
- 9). Mieczysław Orłowicz. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. – Luck, 1929, – 381s. – S.42–43.
- 10). М.Б.Петров О. Яблоновський – дослідник феодальних міст Волині XVI ст. // Минуле і сучасне Волині. Історичні постаті краю. Тези доповідей та повідомлень V Волинської історико-краєзнавчої конференції 11-13 жовтня 1991 року. – Луцьк.– 1991.– 198 с. – С.32.
- 11). Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник). – 1984. 600с.-С.560.
- 12). М.Б.Петров О.Вказана праця. – С.32–33.
- 13). Цинкаловський. Вказана праця. – С.560.